

The article deals with the study of representative and nominative functions of adjectives, including adjectives in anaphoric function in the French language that are considered to be basic for all parts of speech. The author suggests the principles of their classification and investigates thoroughly anaphoric adjectives based on the relation of identity.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРІ ТИЛИНДЕГІ ЖӘМИЙЕТЛИК – СІЯСИЙ ТАРИЙХЫЙ СӨЗЛЕР

Ш.М.Кунназарова – ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нокис филиалы

Таянч сўзлар: эскирган сўзлар, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, ижтимоий тоифа, унвон, даража, касб-хунар, бошқариш тизими, ижтимоий структура.

Ключевые слова: устаревшие слова, исторические слова, общественно-политическая жизнь, социально-классовые отличия, звание, степень, профессия, общественный строй, управленческие дела.

Key words: outdated words, historical words, socio-political life, social-class distinctions, rank, level, profession, social system, management activity.

Тилимиздеги сөзлердин қолланылыў дәрежеси бирдей емес. Олардын айырымлары жәмийет раўажланыўының белгилери бир дәўиринде зат, қубылыслардың атамалары ретинде қолланылады да, ўақыттың өтиўи менен гөнерип, сийрек қолланылыўшы лексикадан орын алады.

Базы предметлер күнделикли турмыста зэрүр буйым сыпатында қолланылады. Соңынан ҳәр қыйлы себеплерге байланыслы олар қолланыўдан шығып қалыўы мүмкин. Нәтийжеде бундай зат ҳәм қубылыслардың атамалары гөнерген сөзлер қатарына өтеди. Ал, бир топары өзи аңлатып турған түсиник пенен қатар өмир сүреди, яғный сөзлик қурамнан дерлик шығып кетпестен, белгилери бир түсиниктиң гөнерген атамасы хызметин атқарады.

Гөнерген сөзлер тарийхый сөзлер (историзмлер) ҳәм архаизмлер болып бөлинеди.

Тарийхый сөзлердин жүзеге келиўине жәмийеттеги өзгерислер, адамлардың экономикалық ҳәм мәдени өмири, диний, этнографиялық түсиниклери, көзқараслары менен байланыслы. Жәмийетлик-сиясий өзгерислер айырым атақ, лаўазымлардың ескириўине алып келеди. Сондай-ақ, күнделикли өмирдеги өзгерислер де гейпара үй буйымлары, кийим-кеңсеклер, қурал эсбаплардың қолланыўдан шығыўына себепши болады. Сол себепли белгилери бир дәўирде заманагөй есапланған нәрсе ҳәм ҳәдийселер, түсиниклер қолланыўдан шығып, атамалары гөнереди.

Халық аўызки дөретпелери әўладтан-әўладқа, аўыздан-аўызға өтип киятырған халықтың ең ески дөретпелеринен есапланады. Онда ески дәўирдеги халықтың күн көриси, мамлекетлик сиясий дүзими, диний түсиниклери – бәри-бәри өз сәўлесин табады. Солай екен, бул дөретпелерде гөнерген сөзлердин болыўы тәбийий.

Халық ертеклери тилиндеги гөнерген сөзлердин көпшилигин тарийхый сөзлер қурайды. Оларды тематикалық жақтан бир неше топарларға бөлип үйрениўге болады. Солардың ишинде жәмийетлик-сиясий өмир менен байланыслы тарийхый сөзлер ертек тилинде қолланылыўы арқалы өткен дәўирдеги басқарыў ислериндеги ҳәм жәмийетлик-сиясий дүзимдеги өзгешеликлерди дәл сүўретлеп берийи менен ажыралып турады. Мәселен:

а) атақ, дәреже, лаўазымларды билдиретуғын сөзлер: *патша, хан ҳәм ўәзир, метер, қусбеги, бий, дийўан, ҳәм т.б.*

б) кәсип, өнерди билдиретуғын сөзлер: *жәллад, жаршы, сейис, баққал, шерши, дәрўазаман, саллақ, қоррандоз, қазнаман, ҳәм т.б.*

в) класслық-социаллық айрықшалықларға байланыслы сөзлер: *гүң, шоры, малай, қул, патшазада, шахзада, қәнизек, тоқал, бәйбише, ҳәм т.б.*

Бул топардағы сөзлердин ертек тилинде қолланылыўына итибар берип, мысаллар менен дәлиллеймиз:

Патша ўәзир, қусбеги, метерлери менен Тазабай патшаның үйине қонаққа кетипти («Тазабай патша», 223-бет).

Тиртеклесийи менен екеўи *ханға* барып арыз етеди («Отыншы баба», 306-бет).

Бир ўақытта аттың дүсирлисиниң сести менен қыз сескенип оянып көзин ашып қараса, бир жас ғана *патшазаданың* қос қапталында атлы келип турғанын көрди («Өгей ана», 177-бет).

Жигит елине келип дәслеп бай, соңынан *султан* болыпты дейди («Алтын баслы әйдарха», 98-бет).

Бара-бара ханға хызмети жағып, *мәхрем* болады («Тийин», 162-бет).

Оның ўәзирлери де, *дийўанбегиси* де, ләшкерлери де, молласы менен қазылары да хаяллардан болыпты («Хаяллар патшалығы», 249-бет).

Қарақалпақ тилине «патша» сөзи парсы-тәжик тилинен өзлестирілген болып, бул сөздин қолланылыўы патша Россиясының Орта Азияны басып алыўы менен байланыслы. Усы сөзге мәнилес «хан» сөзи түркий ҳәм монғол халықларында ири руў (қабила) баслықларына яки мамлекет басшыларына айтылған. Бул сөз ең дәслеп ғрамыздың 312-жылында қытай жылнамаларында жазып қалдырылған [8:387]. Л.З.Будагов «хан» сөзин «хүкимдар», «султан» сөзлериниң синоними деп көрсетеди [2:526].

Солай етип, «патша», «хан» сөзлериниң мысалдағы мәнилері жоқарыда келтирилген пикирлерге сай келеди.

«Қусбеги» лексемасы улыўма түркий тиллерине ортақ сөз. А.А.Семёновтың көрсетийинше, Бухара ханлығында ең жоқары административлик басқарыўшысы эмирдин орынбасары ҳәм биринши ўәзир болған [3:53]. Өзбек тилиниң түсиндирме сөзигинде бул сөзге «Эмир ҳәм ханлар сарайында бас ўәзир, хуқықы ўәзирге тең болған ири хәмелдар, хәким» [7:629] деп түсиник бериледи. Сондай-ақ, бул сөз қус аўы менен шуғылланыўшыларға басшы, яки ханның аў қылыўшы қусларын бағыўшылардың баслығы мәнисин де береді. Тарийхый дереклерде бул лаўазым дәслеп қус аўы менен шуғылланыўшы ханның хызметкерлериниң басшысы мәнисинде қолланылғаны, соңынан ханның биринши орынбасары мәнисинде жумсала баслағаны келтириледі. Өйткени, бул лаўазым ең биринши мәрте Аштарханийлар династиясының ўәкили Убайдуллахан II тәрәпинен ендирилген [3:139].

Қусбеги лаўазымының дәслеп ханның қусшыларының үстинен қарайтуғын адам, соңынан белгилери бир аймақларды басқарыўда ханның жәрдемшиси хызметин атқарғанлығын профессор Ш.Әбдиназимов та өз монографиясында көрсетип өткен еди [1].

«Метер» сөзи белгилери бир аймақта басқарыў бойынша ханның жәрдемшиси (Хийўа ханлығында арқа аймақлар бойынша бир метер белгиленген) [1]. Дийўанбеги «дийўан баслығы» мәнисин билдирип, ол салық жыйнаўшылардың баслығы болып, соңын ала

оған мәмлекеттиң барлық экономикалық ислери жүкленген [8:587]. Л.З.Будаговтың пикиринше, дийўанбеги «пукаралық ислер қазысы» деген мәнини билдирген [2:582]. Ш.Әбдиназимов бул сөз: «ханның жарлығы хәм басқа да хўжетлер бойынша жумыс жүргизиўши» мәнисин аңлатады деп көрсетеди [1].

Солай етип, басқарыў ислерине байланыслы бул топардағы гөнерген сөзлер ерте тилинде қолланылыўы аркалы өтмиш дәўир картинасын сәўлендирип, сол дәўирдиң жәмийетлик дүзим системасынан мағлыўмат береді.

Жәмийетлик өмирдиң өзгериўи менен базы кәсип хәм кәсип ийелериниң атын билдириўши лексемалар да гөнерип, жаңа лексемалар менен орын алмасады. Ерте тилинде төмендегидей хәзирги ўақытта тилде жумсалмайтуғын кәсип өнерди билдириўши бирликлер көзге тасланады:

Патша еки жаққа **паишапты** қойып, өзиниң көпек ийтин ортаға шығарыпты («Хансаят», 218-бет).

Саят сунқарды гөшке тойдырып бир күн **қалпелик** қылып, түни менен таярланыпты («Хансаят», 218-бет).

Бул қандай айна екен деп барып **шершиниң** қолынан айнаны алып, жазыўын оқып көреді («Ақыллы қыз», 104-бет).

Жаллат оны алдына салып айдап келди («Гүлзәмзе», 42-бет).

Оны хан сарайы алдында **дәрўазабанлар** күтип алып, сорай баслапты («Шешен бала», 234-бет).

Қассап өзиниң қараўындағы бир **саллақты** шақырып алып: - Мына жеңгейге отыз ағары гүриш, он ағары май, гешир, пияз, май алып келип бер,-дейди. **Саллақ** барлығын таяр етеди («Есим бойрашы», 268-бет).

Жигит азанда турып қаладағы бир **баққалға** барып мақтанады («Еки ағайынли жигит», 309-бет).

Патша сол елдиң палкер, **қоррандозын** қоймай пал аштырады, хеш дәртине даўа болмайды («Опа саўдагер», 115-бет).

Байдың саўдагери дәрхал **қазнаманға** барып, алты түйениң үстин толтырып, хасыл затлар алады («Уста Шәмший хәм оның хаялы», 282-бет).

Мысаллардағы «паишап» ханның қасында хызмет атқарыўшы әскер [4:98], «қалпе» қусты сейислеп аңға үйрететуғын адам [4:155], «шерши» саўда етиўши, сатыўшы (мысалдағы мәниси айна, тарақ сатыўшы) [4:572], «жаллат» өлим жазасы ҳаққында берилген хўкимди орынлайтуғын адам, патшаның, ханның жеке қорғаўшысы [4:190], «дәрўазабан» дәрўазадан кирген хәм шыққанларды бақлап туратуғын сакшы [4:66],

«саллақ» саллакханада мал соятуғын адам, қассап [4:170], «баққал» майда-шуйде сатыўшы [4:180], «қоррандоз» палкер, пал ашыўшы [4:176], «қазнаман» мәмлекеттиң пулы, алтын хәм басқа да баҳалы затларының сақланып туратуғын орынның басқарыўшысы [4:41], мәнилерин билдиреди.

Сондай-ақ бул топарға социаллық айырмашылықты билдиретуғын сөзлер де киреди. Оларды төмендеги мысалларда көрип, мәнилерине таллаў жүргиземіз:

...хызметине қырқ **шоры** хәм қырқ **гүчин** алып, жуўап алып, бул қаладан да шығып жолға түседі («Өгей ана», 182-бет).

Ядыўпәрий қырқ **қәнизегин** шақырып, сарайдан Гүлбүлбүл турған жерге шекем жүретуғын жолына гилем төсетти («Гүлбүлбүл», 41-бет).

Сол шәртлерди орынлай алмай көп батырлар, **шазадалар** өлип кетип атыр («Асан генже», 66-бет).

Сөйтип Зарымды бир **құлдың** баҳасына сатып жибереди. Зарымды сатып алған адамның атын Сейит **сейис** дер екен («Гүлбүлбүл», 29-бет).

- Эй, балам, несин сорайсан, мен усы елдиң патшасының **малайы** едим, мен хәр күни патшаға қоян апарып беретуғын едим... («Қудабай мерген», 56-бет).

Жоқарыдағы мысаллардағы шоры, гүң, қәнизек, кул, малай сөзлери улыўмаластырып айтқанда «киси есиги хызметкери, хызметкер хаял» [4:299] мәнилерин билдиреди. «Шахзада» сөзи болса, ханның, патшаның улы [4:515] мәнисин аңлатады.

Сондай-ақ, төмендеги мысалда да социаллық айрықшалықларға байланыслы «бәйбише» хәм «тоқал» сөзлери жумсалады:

Бурынғы өткен заманда хәўли-хәрем, бағ-бағшалы, төрт түлиги сай бир бай болыпты. Байдың еки хаялы бар екен. Байдың үлкен **бәйбише** хаялынан туўған Әсен, Үсен, соңғы **тоқаллыққа** алған хаялынан туўған Есен деген үш баласы болыпты («Алтын таўық», 70-бет).

Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде бул сөзлерге төмендегиде түсиник бериледи: Бәйбише - күндес еки хаялдың үлкени [4:243], тоқал – биринши хаялдан кейин оның үстине алынған хаял [4:331].

Солай етип, бәйбише – үлкен хаял, тоқал кишкене хаял мәнисин билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда, ерте тилинде жумсалған гөнерген сөзлер дәўир колоритин бериўши лексикалық бирликлер болып, олар тилде сийрек қолланылыўшы лексикада өз орнына ийе.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. –Ташкент: «Фан», 2006.
2. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.І СПб, 1971.
3. Семенов А.А. Очерк устоявшегося центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т.І,ІІ,ІІІ,ІV. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982,1984,1988,1992.
5. Қарақалпақ фольклоры. Т. ІІ. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Қарақалпақ халық ертеклери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.ІІ.
8. Энциклопедия, Т.12. -Тошкент: 1979.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқ эртақлари тилида ишлатилган эскирган сўзлар ҳақида маълумот берилади. Эскирган сўзлардан айнан ижтимоий-сиёсий ҳаётга доир лексемалар, уларнинг эртақ тилида қўлланилиши ва уларнинг хусусиятлари ўрганилиб, эртақ мисолида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются устаревшие слова, употребляемые в народных сказках. Приводятся лексемы из устаревших слов, относящиеся к общественно-политической жизни, особенности их употребления и значения, которые объясняются на материале конкретных примеров.

SUMMARY

The article deals with outdated words used in folk tales. There are given lexemes from outdated words concerning socio-political life, features of their usage on the material of concrete examples.